

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה ה: עיקר וטפל בתערובת (1)

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה ה: עיקר וטפל בתערובת (1)

רקע

הגמ' עוסקת במאכל המורכב משני מינים, שעל אחד מהם מברכים ברכה אחת ועל השני מברכים ברכה אחרת, והיא אומרת שמברכים על המאכל את ברכת המין העיקרי. הראשונים מאריכים לבאר כיצד מגדירים מהו המין העיקרי: האם לפי הכמות או לפי החשיבות? האם יש לעיקר הגדרה אובייקטיבית או שהוא תלוי בדעתו של האוכל? יש לשים לב שיש סוג נוסף של "עיקר וטפל", והוא כשאוכל שני מאכלים שונים, ואחד המאכלים עיקר והשני טפל. דין זה מובא במשנה בדף מד. ולא נעסוק בו כעת.

מקורות

- א. גמ' לה:--לו. "גופא אמר רב יהודה אמר שמואל... דאית ליה הנאה מיניה בעי ברוכי"
 ב. רי"ף כה., "אמר רב יהודה אמר שמואל וכן אמר ר' יצחק... מזיק ליה ולא מברך עליה"
 תלמידי רבינו יונה ד"ה ודוקא, וד"ה ומאי, "והלשון שכתב הרי"ף..."
 רשב"א ד"ה הכא במאי עסקינן
 רא"ה ד"ה אמר רב יהודה
 תוס' הרא"ש ד"ה כיון
 ג. רמב"ם הל' ברכות פ"ח ה"ב
 ד. שו"ע סי' רב סע' ד, ומשנה ברורה

רשב"א ד"ה הכא במאי עסקינן

הכא במאי עסקינן בחושש בגרונו. פירוש, ואף עלגב דבאפי נפשיה אזוקי מזיק, כיון דעל ידי אניגרון מעלי לרפואה ומעלי לאכילה, משתני לעלויא קרינן ביה. ומכל מקום לענין ברכה - כי שתי ליה בשבת על ידי אניגרון מברך עליה בורא פרי העץ דהא עיקרו שמן, אבל אי שתי ליה בחול על ידי אניגרון לא מברך עליה כלל, משום דהוה ליה אניגרון עיקר ושמן טפלה לו, ואינו מברך על השמן אלא על האניגרון שהוא עיקר. ואי שתי ליה באפי נפשיה - לא מברך עליה כלל משום דאזוקי מזיק, כן כתב רב האי גאון ז"ל. ונראה דלאו דוקא בשבת ובחול, דאין הברכות משתנות בשנוי העתים, אלא כל ששותהו על ידי אניגרון ומתכוין בו לרפואה בין בחול בין בשבת - מברך עליו בורא פרי העץ דהוי ליה שמן עיקר, וכל שאין מתכוין לרפואה אלא לאכילה - הוי ליה אניגרון עיקר בין בחול בין בשבת ואינו מברך אלא על האניגרון. ומה שחלק הגאון ז"ל בין שבת לחול, נראה לי שדעת הגאון ז"ל שאף על פי שחושש בגרונו, אם הוא שותה את השמן על ידי אניגרון לא מוכחא מילתא דמשום חושש בגרונו שותהו, ואדרבה מוכחא איפכא, דאם כן למה לי אניגרון יערער את השמן לבדו דהא אפשר והוא עדיף ליה טפי, אבל בשבת כיון דחושש בגרונו, אפילו בסתם דעתו על השמן, אלא שאי אפשר לו בערעורו לבדו. ומכל מקום אפילו בחול אם מתכוין ממש לרפואה מברך עליו דהוא עיקר, והיינו דאוקימנא בחושש בגרונו דאלמא לא משכחת לה לעולם דמברך עליה בורא פרי העץ אלא בחושש בגרונו, הא בנותן לתוך אניגרון שלא מחמת רפואה לא מברך על השמן אלא על האניגרון. והא דמייתי ברייתא דחושש בגרונו בשבת לאו

למימרא דדוקא בשבת מברך על השמן, אלא מלתא בעלמא דקאמר, ולומר דפעמים שהשמן הניתן לתוך אניגרון עיקר, וכדקתני בבבביתא החושש בגרונו נותן שמן לתוך אניגרון וכולע.

רא"ה ד"ה אמר רב יהודה

אמר רב יהודה אמר שמואל וכן אמר ר' יצחק אמר ר' יוחנן שמן זית מברכין עליו בורא פרי העץ. ודוקא היכא דחש בגרונו ושתי ליה על ידי אניגרון דהוה ליה שמן עיקר. פירוש, ודוקא היכא דחש בגרונו, דהתם נותן בו שמן מרובה כל כך שהשמן עיקר, ולא דוקא דיהיב ביה כולי האי דנפק מתורת אכילה והוי לרפואה בלחוד, דכל כי האי גונא אף על גב דמיתהני מינה לא מברך עליה אלא "שהכל" כדמוכח לקמן בגמרא, אלא הכא ודאי בשריבה בו השמן עד כדי שהשמן עיקר וכשלא יצא בו מתורת אכילה, ולהכי מברך על השמן ומברך עליו ברכתו הראויה לו, דהא אמרת דברחזי לאכילה מייירי. ואנגרון הוא מיא דסלקא, וכשאדם חושש בגרונו נותן בו שמן מרובה עד כדי שהשמן עיקר, וכשאין אדם חושש בגרונו נותן בו שמן מועט עד כדי דמיא דסלקא עיקר, ואי שתי ליה מברך על העיקר דהיינו מיא דסלקא, ומברך "שהכל" ואידך מיפטר בהדיא, כדמוכח במאי דנפרש לקמן בסייעתא דשמיא דלעולם מברך על העיקר ואידך מיפטר. וכתב רבנו ז"ל אבל היכא דאכיל על ידי הפת, כלומר אפילו יש בו שמן מרובה בכדי שהשמן עיקר לגבי אניגרון, הויה ליה פת עיקר, כלומר ושמן ודאי טפלה לגביה[ה], ותנן זה הכלל כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוטרי את הטפלה. ואי שתי ליה מישחא בעיניה, אזוקי מזיק ליה ולא בריך, כלומר מפסיד הוא את השמן, פירוש דלא חזי כלל ואינו אלא מפסידו ובטלה דעתו אצל כל אדם ובהא לא חזי לברוכי.

תוס' הרא"ש ד"ה כיון

כיון דאית ליה הנאה מיניה בעי ברוכי. ואם תאמר בלא חושש נמי אם יתן שמן הרבה תוך אניגרון יברך עליו כיון שנהנה ממנו. ויש לומר בהא מילתא דפשיטא היא, אבל הך דלרפואה קא מכיון הוי סלקא דעתך דלא בעי לברוכי, כך פירש ה"ר יוסף. אבל בלשון הלכות גדולות הכתוב בספרים משמע שאין לו לברך אלא כי כייב ליה חייבי, דוקא דמיכוין לרפואה ומיתהנא מיניה, אבל אי ליכא רפואה אפילו אם נותן שמן הרבה הוי אניגרון עיקר, ותנן מברך על העיקר ופוטרי את הטפלה, אבל כשהוא לרפואה אז השמן עיקר. והכי מסתבר טפי.

הסבר הסוגיה

אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: שמן זית מברכין עליו בורא פרי העץ. היכי דמי... דקא שתי ליה על ידי אניגרון... אם כן הוה ליה אניגרון עיקר ושמן טפל ותנן זה הכלל כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוטרי את הטפלה. הכא במאי עסקינן, בחושש בגרונו. [גמ' לה: לו.]

הגמ' אומרת שכשמערב שמן עם אניגרון, האניגרון עיקר ומברך את הברכה הראויה לאניגרון¹, אך כשחושש בגרונו נותן הרבה שמן לתוך אניגרון, ואז השמן עיקר ומברך

¹ בברכה הראשונה הראויה לאניגרון, "בורא פרי האדמה" או "שהכל", נחלקו ראשונים [ברא"ה בסוגייתנו מפורש שמברכים "שהכל", שער הציץ סי' רב אות לו מצייץ ראשונים רבים הסוברים שמברכים "בורא פרי האדמה"] ופוסקים [עין משנה ברורה סי' רב סקל"ד]. מחלוקת זו נובעת ממחלוקת בהבנת דין "מי שלקות" שנלמד לקמן סוגיה כג עמ' 90.

"בורא פרי העץ". נחלקו הראשונים בהגדרת עיקר וטפל בתערובת, ונפרט את שיטותיהם.

תלמידי רבינו יונה [כה. ד"ה ודוקא] מפרשים: "ודוקא היכא דחשש בגרונו ושתי ליה על ידי אניגרון, דהוה ליה שמן עיקר, דכיון שעושה מפני חשש הגרון עיקר השתיה אינה אלא מפני השמן שירכך הגרון ומברך עליו". תלמידי רבינו יונה אינם מתייחסים לכמות השמן ולכמות האניגרון אלא לכוונת השותה. משמע, שקביעת עיקר וטפל היא סובייקטיבית על פי דעתו של השותה. כששותה לרפואה, עיקר כוונתו לשתות את השמן, והאניגרון מיועד שהשמן לא יזיקו, ולכן השמן עיקר. כששותה לצמאו, השמן אינו עיקר, ולכן מברך על האניגרון.

גם הרשב"א [ד"ה הכא במאי עסקינן], תלמידו של רבינו יונה, מאמץ שיטה זו. הרשב"א מביא את שיטת רב האי גאון, שהשותה אניגרון בשבת מברך עליו "בורא פרי העץ", והשותה את אותו אניגרון בחול מברך עליו את הברכה הראויה לאניגרון. מסביר הרשב"א שהברכות אינן משתנות על פי הזמנים אלא על פי דעתו של האדם. בחול מותר לערער שמן לבדו, ולכן השותה אניגרון, אפילו כשהוא חש בגרונו, דעתו מן הסתם לשתיה, וממילא האניגרון עיקר ומברכים עליו. בשבת אסור לערער שמן לבדו, והחש בגרונו השותה אניגרון מתכוון מן הסתם לרפואתו, ממילא השמן עיקר ומברכים "בורא פרי העץ".

הרא"ה [ד"ה אמר רב יהודה] חולק על שיטת תלמידי רבינו יונה והרשב"א, ולדעתו "חושש בגרונו" אינו סיבה לכך שמברך "בורא פרי העץ", אלא סימן לכך שיש באניגרון כמות של שמן המגדירה אותו כעיקר. הרא"ה מפרש שמברכים על אניגרון "בורא פרי העץ", "דוקא היכא דחש בגרונו, דהתם נותן בו שמן מרובה כל כך שהשמן עיקר". הרא"ה סובר שהברכה נקבעת לפי היחס בין הרכיבים, כשיש הרבה שמן מברך "בורא פרי העץ" וכשיש מעט שמן מברך "שהכל".

ניתן לכאורה להבין, שלדעת הרא"ה מדובר שהשמן הוא רובו של האניגרון - כיוון שהוא הרוב, הוא קובע את זהותה של התערובת ומברכים ככרכתו. אולם הרא"ה לא כתב "נותן בו שמן מרובה כל כך שהשמן רוב", אלא כותב "נותן בו שמן כל כך שהשמן עיקר", לכן נראה שלא רק רוב הכמות קובעת את הגדרת העיקר, אלא גם חשיבות המוצר. שמן מועט הניתן בתבשיל, ניתן לתיבול בעלמא, ולכן הוא מוגדר כטפל. שמן מרובה הניתן בתבשיל, אינו לתיבול בעלמא, אלא חלק משמעותי ברכיבי התבשיל, ומכיוון ששמן חשוב יותר מאניגרון, מברכים עליו למרות שהוא מועט ממנו.

מחלוקת זו בין תלמידי רבינו יונה והרשב"א לבין הרא"ה מובאת גם בתוס' הרא"ה ש [ד"ה כיון] ובטור [סי' רב] כמחלוקת בין הר"ר יוסף לבין בעל הלכות גדולות. הר"ר יוסף סובר שמברכים על משקה האניגרון "בורא פרי העץ" כשיש בו הרבה שמן, ולדעת בעל הלכות גדולות מברכים "בורא פרי העץ" רק כשמתכוון לרפואה.

ניתן להבין שהראשונים הללו נחלקו במחלוקת מהותית בדין ברכה על מאכל המורכב ממינים שונים. הרא"ה והר"ר יוסף סוברים שלכל מאכל יש ברכה הראויה לו, ואין הברכה תלויה בדעתו של האוכל. ברכת המאכל נקבעת על פי חשיבות המינים המרכיבים את

המאכל ועל פי כמותם. כשהמינים השונים שווים בחשיבותם הברכה נקבעת על פי הרוב בלבד, וכשיש מין חשוב ומין פחות חשוב הברכה נקבעת על פי המין החשוב. שמן הוא מוצר חשוב יותר מאניגרון, ולכן רק כשכמות השמן קטנה מאוד, לתיבול בעלמא, השמן אינו משמעותי ומברכים על האניגרון. כשכמות השמן גדולה יותר, מברכים על השמן למרות שהוא מועט מהאניגרון.

לעומת זאת, בעל הלכות גדולות, תלמידי רבינו יונה והרשב"א סוברים שהברכה תלויה גם בדעתו של האדם האוכל. כשהאוכל מעוניין בכל הרכיבים של המאכל, הברכה נקבעת על פי הרוב, ולכן כשהאניגרון הוא רוב מברך על האניגרון אפילו כשיש כמות גדולה של שמן. כשהאוכל מעוניין ברכיב אחד בלבד, כדוגמת החושש בגרונו, המעוניין בשמן בלבד והאניגרון בא רק כדי שהשמן לא יזיקנו, הוא מברך את הברכה של המין שבו הוא מעוניין². ניתן להבין שהרא"ה והר"ר יוסף אינם מקבלים את דעת בעל הלכות גדולות והרשב"א שברכה על מאכל המורכב ממינים שונים תלויה גם בדעתו של האוכל, ומנגד בעל הלכות גדולות והרשב"א אינם מקבלים את דעת הרא"ה והר"ר יוסף שמברכים על מין חשוב אף כשהוא מיעוטו של המאכל. אולם ניתן להבין שמחלוקת הראשונים אינה מחלוקת קיצונית. הרא"ה והר"ר יוסף מודים שכוונת האדם קובעת את הברכה, והם רק מוסיפים שגם חשיבות המוצרים קובעת אותה³. וכמו כן, בעל הלכות גדולות והרשב"א מודים שמברכים על מין חשוב אף כשהוא המיעוט, אך לדעתם אין מברכים על שמן כששונה האניגרון אינו חש בגרונו, מפני שלדעתם שמן אינו מין חשוב.

הרמב"ם [פ"ח ה"ב] פוסק: "על השמן בתחלה הוא מברך בורא פרי העץ, במה דברים אמורים שהיה חושש בגרונו ושתה מן השמן עם מי השלקות וכיוצא בהן שהרי נהנה בשתייתו, אבל אם שתה השמן לבדו או שלא היה חושש בגרונו מברך עליו שהכל, שהרי לא נהנה בטעם השמן". הרמב"ם אינו מחלק בין השותה שמן לבדו לבין מי שאינו חושש בגרונו ובשני המקרים מברכים על השמן "שהכל", משמע שהוא חולק על שאר הראשונים, ולדעתו הדיון בסוגיה אינו בגדרי עיקר וטפל אלא בגדרי ברכת השמן. שמן אשתני לעלויא רק במקרה שהוא חושש בגרונו ויש לו הנאה מהשמן, ובמקרה שלא חש בגרונו הוא לא נהנה מטעם השמן, ודין השמן כשאר "מיצי פירות" שברכתם "שהכל"⁴.

² ההבנה שהברכה תלויה גם בדעתו של האוכל עולה מדין המשנה בסוף הפרק [מד:]: "הביאו לפניו מליח תחלה ופת עמו מברך על המליח ופותר את הפת". המעוניין במליח ואוכל את הפת לבטל מליחותו, מברך על המליח, והמעוניין בפת ואוכל את המליח כדי ללפתו, מברך על הפת. הרא"ה והר"ר יוסף סוברים שלא ניתן ללמוד משני מאכלים שונים למאכל אחד המורכב משני מינים.

³ מלשון הרא"ה: "פירוש, ודוקא היכא דחש בגרונו, דהתם נותן בו שמן מרובה כל כך שהשמן עיקר", משמע כהבנה הראשונה שדעת האוכל אינה משנה את הברכה, אך הב"ח [סי' רב סע' ג ד"ה מ"ש] מסביר בדעת הר"ר יוסף כאפשרות השנייה, ולכן הוא אומר שאם שותה את האניגרון לרפואה מברך "בורא פרי העץ" אפילו כשכמות השמן קטנה מאוד.

⁴ עיין ברמב"ם [פ"ג ה"ו] המגדיר טפלה מעורבת רק כשהטפל ניתן לרבך, או לריח או לצבע. כשהרכיב ניתן לטעם הוא עיקר ללא קשר לכוונת האדם, לחשיבות הרכיב ולדומינטיות טעמו. בשיטת הרמב"ם נעסוק בסוגיה הבאה [עמ' 20].

סיכום

סוגייתנו עוסקת במאכל שיש בו כמה רכיבים שברכתם שונה זו מזו ויש להגדיר לגביו מהו העיקר שמברכים עליו. למדנו שיש שלושה גורמים שעל פיהם ניתן לקבוע מהו עיקר המאכל: א. כוונתו של האוכל. ב. חשיבות המוצר. ג. כמות יחסית.

בעל הלכות גדולות, תלמידי רבינו יונה והרשב"א סוברים שהקביעה הראשונית היא על פי כוונתו של האוכל, ורק במקרה שאין לו כוונה לרכיב מסוים מתייחסים לשאר הגורמים. הב"ח סובר שקביעה זו מוסכמת גם על הר"ר יוסף, אך אין לכך ראייה ברורה מדבריו.

הרא"ה והר"ר יוסף סוברים שחשיבות המוצר קובעת את הברכה, ומברכים על מוצר חשוב, כדוגמת שמן, אף על פי שהוא מיעוט בתבשיל. בעל הלכות גדולות, תלמידי רבינו יונה והרשב"א דוחים את שיטת הרא"ה והר"ר יוסף שמברכים על השמן אף כשהוא מיעוט, או מפני שלדעתם חשיבות המוצר אינה קובעת את הברכה או מפני שלדעתם שמן אינו מוגדר כמוצר חשוב.

הלכה

השו"ע [סי' רב סע' ד] פוסק כשיטת בעל הלכות גדולות, תלמידי רבינו יונה והרשב"א שמברכים על אניגרון "בורא פרי העץ" רק כשחושש בגרונו ושותהו לרפואה, וכשאינו מתכוון לרפואה אינו מברך "בורא פרי העץ" אלא "שהכל" [עיין משנה ברורה סקל"ד]. המגן אברהם [סק"י] סובר שאינו מברך "בורא פרי העץ" אפילו כשהשמן הוא רוב התבשיל, ואילו הט"ז [סק"ב] והפרי מגדים [אשל אברהם סק"י] חולקים, ולדעתם אם השמן הוא רוב התבשיל מברך "בורא פרי העץ".